XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDAGI JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING TA'LIMIY ISLOHOTLARI

To'rayeva Mahliyo Ilhom qizi
Osiyo xalqaro universiteti
Pedagogika yo'nalishi magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.24111090

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakatining vujudga kelish omillari va ta'lim sohasida amalga oshirgan islohotlari tarixiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Yangi usul (usuli jadid) maktablarining an'anaviy maktabdan farqi, ularning tashkil etilishi, o'quv mazmuni va o'qitish metodlari, jadidlar yaratgan darsliklar hamda matbuot va teatrning ma'rifiy vazifasi yoritilgan. Jadid ta'lim islohotlarining bugungi ta'lim tizimi uchun ahamiyati asoslangan.
Kalit so'zlar: jadidchilik, usuli jadid, yangi usul maktabi, usuli savtiya, Turkiston, ta'lim islohoti, darslik, ma'rifatparvarlik.

Аннотация. В статье с историко-педагогической точки зрения анализируются предпосылки возникновения джадидского движения в Туркестане в конце XIX – начале XX века и осуществлённые им реформы в сфере образования. Раскрываются отличия новометодных школ (усул-и джадид) от традиционных, их организация, содержание обучения и методы преподавания, учебники, созданные джадидами, а также просветительская роль печати и театра. Обосновывается значение образовательных реформ джадидов для современной системы образования.
Ключевые слова: джадидизм, усул-и джадид, новометодная школа, звуковой метод, Туркестан, реформа образования, учебник, просветительство.

Abstract. The article provides a historical and pedagogical analysis of the factors behind the emergence of the Jadid movement in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries and of its reforms in education. It examines how the new-method schools (usul-i jadid) differed from traditional schools, their organisation, curriculum and teaching methods, the textbooks written by the Jadids, and the educational role of the press and theatre. The significance of the Jadids' educational reforms for today's education system is substantiated.
Keywords: Jadidism, usul-i jadid, new-method school, phonetic method, Turkestan, educational reform, textbook, enlightenment.

Kirish: XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilgach, mintaqa hayotida chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar yuz berdi. Bu sharoitda mahalliy ziyolilarning bir qismi jamiyatning qoloqligi sababini birinchi navbatda ta'lim tizimining eskirganida ko'rdi. Ana shu ziyolilar – jadidlar (arabcha "jadid" – yangi) millatni taraqqiyotga olib chiqishning asosiy yo'li ilm-ma'rifat ekanini ilgari surib, maktabni isloh qilishni o'z faoliyatining markaziga qo'ydi.

Mustaqillik yillarida jadidlar merosini o‘rganish keng yo‘lga qo‘yildi. Prezident Sh.M.Mirziyoyev “taraqqiyparvar ajdodlarimizning ilg‘or g‘oya va qarashlarini tadqiq etish va tizimlashtirish” zarurligini ta’kidlagan [10]. Jadidlarning ta’limiy islohotlarini o‘rganish nafaqat tarixiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega, chunki ular ilgari surgan ko‘plab g‘oyalar – savodxonlikka tez o‘rgatish, dunyoviy fanlarni o‘qitish, darslik yaratish, ta’limni milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish – bugungi ta’lim islohotlari bilan hamohang.

Tadqiqotning maqsadi – XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistondagi jadidchilik harakatining ta’limiy islohotlarini tarixiy-pedagogik jihatdan tahlil qilish va ularning bugungi ta’lim uchun ahamiyatini asoslashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Jadidchilik tarixini o‘rganishda xorijiy va mahalliy tadqiqotlar alohida o‘rin tutadi. Amerikalik tarixchi A.Xolid jadidchilikni Markaziy Osiyodagi musulmon madaniy islohoti sifatida tahlil qilib, uning markazida yangi usul maktabi turganini asoslagan [1]. K.E.Bendrikov Turkistonda xalq ta’limi tarixini, jumladan, an’anaviy, rus-tuzem va yangi usul maktablarini batafsil o‘rgangan [2].

O‘zbek olimlaridan B.Qosimov milliy uyg‘onish davri adabiyoti va jadidlarning ma’rifiy faoliyatini [3], U.Dolimov Turkistondagi jadid maktablarining tashkil topishi va faoliyatini [4], D.A.Alimova mas’ul muharrirligidagi jamoaviy tadqiqot jadidchilikning islohotchilik va taraqqiyparvarlik mohiyatini [5] yoritgan. Z.Abdirashidov Ismoil Gaspirali g‘oyalarining Turkistonga ta’sirini tadqiq etgan [6]. Jadidlarning o‘z asarlari – M.Behbudiy [7], A.Avloniy [8], A.Fitrat [9] asarlari esa ularning pedagogik qarashlarini o‘rganishning birlamchi manbalari hisoblanadi.

Mavjud tadqiqotlarda jadidchilik ko‘proq tarixiy va adabiy jihatdan o‘rganilgan. Jadid ta’lim islohotlarining tarkibiy qismlarini – maktab, darslik, o‘qitish metodi, matbuot va teatrni – yaxlit pedagogik tizim sifatida tahlil qilish esa qo‘shimcha tadqiqotni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqotda tarixiylik va ilmiy xolislik tamoyillariga tayanildi. Tarixiy-qiyosiy tahlil, manbashunoslik tahlili, tizimlashtirish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Birlamchi manba sifatida jadidlarning darsliklari, badiiy-publitsistik asarlari va o‘sha davr matbuoti materiallari, ikkilamchi manba sifatida esa xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tahlil qilindi. Yangi usul maktabi an’anaviy maktab bilan maqsad, mazmun, metod va tashkiliy shakl mezonlari bo‘yicha qiyoslandi.

Tahlil va natijalar: Jadidchilikning vujudga kelish omillari. Tahlil natijasida harakatning shakllanishiga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatgani aniqlandi: an’anaviy maktab va madrasa ta’limining zamon talablaridan orqada qolgani; Rossiya imperiyasi tarkibida yangi iqtisodiy munosabatlar va texnika bilan tanishuv; Volgabo‘yi, Qrim va Turkiyadagi islohotchilik tajribasi, ayniqsa, Ismoil Gaspiralining g‘oyalari; matbuot va kitob nashrining rivojlanishi. I.Gaspirali 1883-yilda Boqchasaroyda “Tarjumon” gazetasini nashr eta boshlagan va 1884-yilda o‘zi ishlab chiqqan usulda o‘qitiladigan birinchi yangi usul maktabini ochgan [1; 6]. Uning g‘oyalari Turkiston ziyolilariga kuchli ta’sir ko‘rsatdi.

Yangi usul maktabining mohiyati. Jadid ta’lim islohotining markazida yangi usul maktabi turadi. Uning an’anaviy maktabdan farqlari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. An’anaviy maktab va yangi usul (jadid) maktabining qiyosiy tavsifi

Mezon	An’anaviy (eski usul) maktab	Yangi usul (jadid) maktabi
Savodga o‘rgatish metodi	Usuli hijo – harflarni nomlari bilan yodlash, bo‘g‘inlarni mexanik takrorlash	Usuli savtiya – tovush metodi: harf tovush orqali o‘rgatilib, savod qisqa muddatda chiqariladi
O‘quv mazmuni	Asosan diniy matnlarni yodlash, ko‘pincha mazmuni tushuntirilmagan	Ona tili, hisob, geografiya, tarix, tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar diniy bilimlar bilan birga
Tashkiliy shakl	Yagona sinf va o‘quv rejasi yo‘q, turli yoshdagi bolalar birga o‘qiydi	Sinflarga bo‘linish, dars jadvali, o‘quv yili va imtihonlar
Jihozlar va darslik	Parta va doska yo‘q, maxsus darslik yo‘q	Parta, doska, xarita; ona tilidagi maxsus darsliklar
Ta’lim natijasi	Savod chiqarish uzoq yillar davom etadi	Savod qisqa muddatda chiqariladi, mustaqil o‘qish va fikrlash ko‘nikmasi shakllanadi

Yangi usul maktablarining tashkil etilishi. Turkistonda yangi usul maktablari XIX asrning 90-yillaridan paydo bo‘la boshladi va XX asr boshlarida keng tarqaldi. Manbalarda Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov va Saidrasul Saidazizov (Aziziy), Samarqandda Abduqodir Shakuriy va Mahmudxo‘ja Behbudiy, Qo‘qonda Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi ma’rifatparvarlar yangi usul maktablarini ochgani qayd etiladi [3; 4]. Bu maktablar ko‘pincha jamoatchilik mablag‘lari hisobiga ochilgan va faoliyati ham shu yo‘l bilan qo‘llab-quvvatlangan. Toshkentda 1909-yilda tuzilgan “Ko‘mak” jamiyati iqtidorli yoshlarni o‘qitishga ko‘maklashishni maqsad qilgan [5].

Matbuot va teatr – ta’limning maktabdan tashqari vositasi. Jadidlar ma’rifatni maktab devoridan tashqariga olib chiqdi. Toshkentda “Taraqqiy” (1906), “Xurshid” (1906), “Shuhrat” (1907), “Sadoi Turkiston” (1914), Samarqandda “Samarqand” gazetasi va “Oyina” jurnali (1913), Qo‘qonda “Sadoi Farg‘ona” (1914) kabi nashrlar ta’lim muammolarini muhokama qiluvchi minbarga aylandi [1; 3]. M.Behbudiyning “Padarkush” dramasi (1911-yilda yozilgan, 1914-yilda Samarqandda sahnalashtirilgan) ilmsizlik fojiaga olib kelishini ko‘rsatib, teatrni “ibratxona” sifatida ta’lim-tarbiya vositasiga aylantirdi [7].

Jadidlarning pedagogik g‘oyalari. Tahlil asosida jadid ta’lim islohotining asosiy g‘oyalari quyidagicha tizimlashtirildi: ilm-ma’rifat – millat taraqqiyotining asosiy sharti; ta’lim ona tilida va tushunarli bo‘lishi kerak; diniy va dunyoviy bilimlar uyg‘unligi; ta’lim va tarbiya birligi; xotin-qizlar ta’limiga e’tibor; iqtidorli yoshlarni ilg‘or mamlakatlarda o‘qitish; o‘qituvchi shaxsi va mahoratining hal qiluvchi o‘rni. A.Fitratning “Munozara” asarida eski maktab tanqid qilinib, yangi usul maktabining afzalliklari bahs shaklida asoslanadi [9]. Olingan natijalar jadidlar ta’lim islohotini tor ma’nodagi metodik yangilanish emas, balki maktab, darslik, o‘qitish metodi, matbuot va teatrni qamrab olgan yaxlit ma’rifiy tizim sifatida baholash mumkinligini ko‘rsatadi. Bu xulosa A.Xolidning jadidchilikni madaniy islohot loyihasi sifatida talqin etishiga [1] mos keladi. Shu bilan birga, jadidlarning islohotlari mustamlaka ma’muriyatining nazorati va qadimchilarning qarshiligi sharoitida amalga oshirilganini, ularning ko‘p tashabbuslari moliyaviy jihatdan jamoatchilik mablag‘lariga tayanganini hisobga olish lozim.

Jadid ta’lim g‘oyalari bugungi pedagogika bilan hamohang: tovush metodi zamonaviy savod o‘rgatish metodikasining asosiga aylangan; dunyoviy fanlarni o‘qitish, ona tilida darslik yaratish, ta’lim va tarbiya birligi, o‘qituvchi kasbiy mahoratiga e’tibor hozirgi ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlari qatoridan joy olgan. Shu sababli jadidlar merosini pedagogika fanlari mazmuniga, ayniqsa, bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayoniga tizimli singdirish maqsadga muvofiq.

Xulosa: 1. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakati an’anaviy ta’limning zamon talablaridan orqada qolishi, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar va Gaspirali boshlagan islohotchilik tajribasi ta’sirida vujudga keldi.

2. Yangi usul maktabi o‘qitish metodi (usuli savtiya), o‘quv mazmuni (dunyoviy fanlar), tashkiliy shakl (sinf-dars tizimi) va jihozlanish jihatidan an’anaviy maktabdan tubdan farq qildi.

3. Jadidlar ona tilidagi darsliklar yaratish, matbuot va teatrni ma’rifat vositasiga aylantirish orqali ta’limni yaxlit ijtimoiy-madaniy tizim sifatida isloh qildi.

4. Jadid ta’lim islohotlarining g‘oyalari bugungi ta’lim tizimi uchun ham dolzarb bo‘lib, ularni pedagog kadrlar tayyorlash jarayonida o‘rganish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 335 p.
2. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 годы). – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 512 с.
3. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 400 b.
4. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: Universitet, 2006.
5. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash / mas’ul muharrir D.A.Alimova. – Toshkent: Universitet, 1999.
6. Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. – Ташкент: Akademnashr, 2011. – 310 с.
7. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
8. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.
9. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
10. Mirziyoyev Sh.M. “Jadidlar: milliy o‘zlik, istiqlol va davlatchilik g‘oyalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga murojaat // kun.uz. – 2023-yil 11-dekabr. – https://kun.uz/36197360